

سیر تحولات تاریخی حضور زنان در مساجد و اماکن اسلامی و تأثیر آن بر معماری مساجد

ریحانه هاشمی شهیدی / پژوهشگر پژوهشکده ادیان و مذاهب
دکتر رسول جعفریان / دانشیار دانشگاه تهران

چکیده

در این مقاله به بررسی «سیر تحولات تاریخی حضور زنان در مساجد و اماکن اسلامی و تأثیر آن بر معماری مساجد» پرداخته شده است. در ابتدا حضور تاریخی زنان در مساجد در صدر اسلام و عملکرد پیامبر ﷺ در تشویق زنان برای حضور در مسجد و نهی موردی آنان بررسی شده است. عملکرد خلفا پس از پیامبر ﷺ با سنت ایشان متفاوت بوده و محدودیت‌هایی برای حضور زنان در مساجد قایل می‌شدند. ائمه علیهم‌السلام بعد از پیامبر شیوه آن حضرت را ادامه داده، محدودیتی برای حضور زنان قرار نمی‌دادند؛ هرچند در مواردی نهی از طرف ایشان صادر شده است. علمای اهل سنت در پیروی از پیشوایان خود به سنت خلفا عمل کرده‌اند و این امر به تدریج بر معماری مساجد اهل سنت اثر گذاشته و جایگاه خاصی برای زنان در این مساجد در نظر گرفته نشده است؛ اما علمای شیعه با پیروی از اهل بیت علیهم‌السلام به حضور زنان در مساجد اهمیت داده‌اند و این امر به تدریج باعث گسترش فضای اختصاص داده شده به بانوان در مساجد شده است. اختصاص بخش‌های ویژه به بانوان شیعه در مساجد و حسینیه‌ها، موجب پیشرفت زنان در امور مذهبی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی شده و تأثیرات تمدنی برای بانوان شیعه برجای نهاده است. تأثیر تمدنی حضور بانوان شیعه در مساجد، افزون بر تأثیرات مثبت در معماری مساجد شیعیان، موجب تغییراتی در مساجد اهل سنت شده است.

کلیدواژه‌ها: زنان، نحوه حضور، مساجد و اماکن، تحولات تاریخی، نماز جماعت، معماری مساجد.

مقدمه

گزارش‌هایی از حضور زنان در مساجد در صدر اسلام آمده است؛ ولی روایاتی نیز هست که از حضور زنان در مساجد نهی می‌کند.

پرسشی که ممکن است با مطالعه روایات مطرح شود، این است که آیا حضور زنان در مساجد در زمان رسول خدا ﷺ با نهی همراه بوده و سپس بانوان به تدریج وارد مساجد شده‌اند؛ یا برعکس، از ابتدا بانوان در مساجد حضور داشته‌اند، ولی این حضور با اکراه عده‌ای روبه‌رو شده است؟

در این زمینه بین شیعه و اهل سنت تفاوت‌هایی دیده می‌شود. برای کشف تفاوت‌های مساجد شیعه و اهل سنت در بخش زنانه، لازم است سیری در تاریخ اسلام با نگاهی به تفاوت‌های حکمی به این دو فرقه داشت و به نتایج و پیامدهای آن در طول تاریخ تا کنون پرداخته شود.

امید است این تحقیق دریچه‌ای برای بررسی آثار تمدنی مساجد بر روی زنان بگشاید و تأثیرگذاری متقابل زنان و مساجد بر یکدیگر در طول تاریخ اسلام مد نظر قرار گیرد و آثار ارزشمندی در این راستا پدید آید.

بخش اول: نحوه حضور زنان در مساجد

زنان و عرصه‌های حضور پیش از ظهور اسلام

زنان از دیرباز در اماکن مذهبی حضور داشته‌اند و این امر اختصاصی به اسلام ندارد. بهترین دلیل آن، حضور حضرت مریم علیها السلام در بیت المقدس است که در قرآن نیز بدان اشاره شده است. (آل عمران، ۳۷؛ مریم، ۱۶) البته در آن زمان زنان را به مسجد راه نمی‌دادند؛ ولی زکریا برای آن حضرت جایگاهی در کنار مسجد ساخت و ایشان در همان مکان به عبادت مشغول شدند. (نواده مهلب، بی تا، ص ۲۱۵) از دیگر دلایل حضور زنان در اماکن مذهبی، آثار باستانی به جا مانده از آن زمان است؛ هرچند ایجاد تغییراتی در گذر زمان در این اماکن بعید به نظر نمی‌رسد. از جمله این آثار، مسجد الاقصی است که درب جداگانه‌ای ویژه بانوان دارد. (شراب، ۱۳۸۳، ص ۸۴)

۱. تاریخچه حضور زنان در مساجد در عصر نبوی

از صدر اسلام، حضور زنان در مسجد و جماعت امری مطلوب شمرده شده است. دلیل این مطلب، حضور زنان در مسجدالنبی و جماعتی است که پیامبر ﷺ حضور داشتند.

یکی از نمونه‌های بارز حضور زنان در جماعت در صدر اسلام، حضور جناب خدیجه، همسر پیامبر ﷺ است که نماز خود را پشت سر آن حضرت می‌خواند. از آن گسترده‌تر، حضور جمعی از زنان در جماعت در زمان تغییر قبله است که پس از این رویداد، زنان که پشت سر مردان ایستاده بودند، جلوی مردان قرار گرفتند؛ از این‌رو، بار دیگر صفی در پشت سر مردان تشکیل دادند. (الصالحی الشامی، ۱۴۱۴ق/۱۹۹۳م، ج ۳، ص ۳۷۰)

برخی زنان در زمان پیامبر ﷺ همیشه در مسجد حاضر می‌شدند. پیامبر ﷺ نه تنها این حضور دائمی را نهی نمی‌کردند، بلکه حتی از حضور نیافتن آنان پرس‌وجو می‌نمودند. (ابن الأثیر، ۱۴۰۹ق/۱۹۸۹م، ج ۶، ص ۲۳۶ و ۴۳۵) برخی زنان از بد بودن راهشان در ایام بارانی، به پیامبر ﷺ شکایت می‌بردند و آن حضرت از ایشان می‌خواست چنان که راه دیگری وجود دارد، از آنجا به مسجد بیایند. (الصالحی الشامی، ۱۴۱۴ق/۱۹۹۳م، ج ۹، ص ۲۳۱) پیامبر ﷺ درباره زنی حبشی که دوری راه را برای رسیدن به مسجد تحمل می‌کرد، فرمودند: لها کفلان من الأجر؛ برای او اجری دوچندان است. (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵ق/۱۹۹۵م، ج ۸، ص ۱۰۵)

تشویق زنان برای شرکت در جماعت به گونه‌ای بود که آنان برای نماز صبح نیز به جماعت حاضر می‌شدند و در تاریکی برای نماز می‌آمدند؛ به گونه‌ای که کسی آنان را نمی‌شناخت: نساء المؤمنات، یشهدن مع رسول الله ﷺ صلاة الصبح و هن متلفعات بمروطهن. ثم ینقلبن إلی بیوتهنّ حین یقضین الصلاة لا یعرفهن أحد من الغلس. (الصالحی الشامی، ۱۴۱۴ق/۱۹۹۳م، ج ۸، ص ۸۱)

الف) تشویق پیامبر ﷺ و جلوگیری از منع شوهران بر حضور زنان در مساجد

حضور زنان در عیدها

پیامبر ﷺ در روز عید دستور می‌دادند آزادشدگان، زنان باحجاب و حتی زنان حایض برای عید خارج شوند. سپس می‌فرمودند: زنان حایض در جماعت مسلمانان و دعای ایشان حاضر شوند، ولی در نماز جماعت شرکت نکنند. (خالد عبدالرحمن العک، ۱۴۱۹ق، ص ۲۱۳) از این عملکرد پیامبر ﷺ روشن می‌شود که مسئله نهی دائمی نبوده، بلکه به زمانی اختصاص داشته است که نهی شرعی بر آن وارد شده باشد. این نکته از روایات وارده به دست می‌آید. عن ابن عمر عن النبی ﷺ قال: لا تمنعوا نساءکم المساجد، و بیوتهن خیر لهن. (ابن الجوزی، ۱۴۱۶ق، ص ۶۵)

پیامبر ﷺ از اولیای زنان و کنیزان خواستند که ایشان را از رفتن به مساجد نهی نکنند؛ ولی هنگام خروج دقت داشته باشند که با بوی خوش خارج نشوند: روی آنه ﷺ قال لا تمنعوا إماء الله مساجد الله و لیخرجن تفلات آی غیر متطیبات. (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۸۷، ص ۳۵۴) در جایی دیگر، رسول خدا ﷺ دستور دادند که زنان در نماز عیدین چهار رکعت نماز بخوانند: أَنْ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ أَمَرَ النَّسَاءَ أَنْ يَصَلِّيْنَ قِيَ الْعِيدَيْنِ أَرْبَعًا رَكَعَاتٍ. (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۶، ص ۱۴۵)

در روایاتی دیگر، از ائمه علیهم‌السلام درباره حضور زنان در نماز عیدین و جمعه سؤال شد که آیا می‌توانند مثل مردان در نماز شرکت کنند و امام موسی کاظم علیه‌السلام پاسخ مثبت دادند: عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَسَنِ عَنْ جَدِّهِ عَلِيِّ بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ أُخِيهِ مُوسَى ﷺ قَالَ سَأَلْتُهُ عَنِ النَّسَاءِ هَلْ عَلَيْهِنَّ مِنْ صَلَاةِ الْعِيدَيْنِ وَالْجُمُعَةِ مَا عَلَى الرَّجَالِ؟ قَالَ نَعَمْ. (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۸۶، ص ۱۶۶ / حمیری قمی، ۱۴۱۳، ص ۲۲۳) از این بالاتر، امیرالمؤمنین علیه‌السلام نماز عیدین را بر زنان واجب دانستند: لَا تَحْبِسُوا النَّسَاءَ عَنِ الْخُرُوجِ قِيَ الْعِيدَيْنِ فَهُوَ عَلَيْهِنَّ وَاجِبٌ. (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۸۷، ص ۳۵۳)

ترغیب پیامبر ﷺ در زمینه فعال‌سازی حضور زنان

پیامبر ﷺ از ابتدا با حضور زنان در مسجد مخالفتی نداشتند. بزرگ‌ترین دلیل آن، حضور جناب خدیجه رضی الله عنها در صدر اسلام در مسجد الحرام است؛ آن‌گاه که همراه پیامبر ﷺ و حضرت علی رضی الله عنه در مسجد الحرام نماز جماعت برپا می‌کردند. (طبری، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۸۵۸) اسماء نیز برای نماز آیات، در مسجد پشت سر پیامبر ﷺ با زنان نماز می‌گزارد. (ابن حزم اندلسی، بی‌تا، ج ۴، ص ۱۹۹)

در مواردی که زنان با کودکان خود به مسجد می‌آمدند، پیامبر ﷺ نه تنها از حضور آنان جلوگیری نمی‌کردند، بلکه با آنان همراهی می‌نمودند. برای نمونه، زمانی که زنی با فرزند کوچک خود به مسجد آمده بود و کودک شروع کرد به گریه کردن، پیامبر ﷺ نه تنها با آن زن برخورد نکردند، بلکه نماز خود را زودتر از معمول به پایان رساندند. (المقریزی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۲۴۰) آن حضرت برای تسهیل رفت‌وآمد بانوان و نیامیختن با مردان در مسجد النبی، دربی را به زنان اختصاص دادند که تاکنون نیز این اثر اسلامی با نام باب النساء موجود است.

باب النساء

یکی از مهم‌ترین آثار برجای مانده از زمان پیامبر اسلام ﷺ که نشان‌دهنده اهمیت آن حضرت به حضور زنان در مساجد است، ایجاد دربی مخصوص به زنان در آن زمان است. گرچه برخی کوشیده‌اند اختصاص این درب را به عمر نسبت دهند (ر.ک: ابن بطوطه، ۱۳۷۶، ص ۱۵۵-۱۵۶ / نجفی، ۱۳۶۴، ص ۴۱)؛ ولی در آثار متقدم و روایات، استناد آن به پیش از زمان عمر بازمی‌گردد و از اختصاصات نبی اکرم ﷺ به‌شمار می‌رود. از عمر نقل شده است که رسول‌الله ﷺ دربی را برای زنان قرار دادند و فرمودند: لا یلج من هذا الباب من الرجال احد. (ابی‌داود، بی‌تا، ص ۲۵۱) این حزم بیان کرده است که پیامبر ﷺ دربی را ویژه زنان قرار داده بود و به دختران مجرد و زنان امر می‌کرد که از آن در خارج شوند.

از این عمر نیز نقل شده است که رسول الله ﷺ فرمودند: لو ترکنا هذا الباب للنساء. پس ابن عمر از آن درب داخل نشد تا اینکه از دنیا رفت. (ابن حزم، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۳۱ و ج ۴، ص ۱۹۹) ظاهراً این درب از همان زمان به باب النساء معروف بود؛ یا اینکه پس از مدتی به این عنوان شهرت یافت؛ چنان‌که در روایتی از ابن عمر آمده است که عمر گفت: لا تدخلوا المسجد من باب النساء. (بخاری، بی‌تا، ج ۱، ص ۶۰) بنابراین، دربی به بانوان در زمان رسول خدا ﷺ اختصاص یافته بود و این امر نشانگر حضور فعالانه زنان در مسجد در زمان آن حضرت بوده است.

ب) بررسی علل موارد منع پیامبر ﷺ از حضور زنان

زنی از مانع شدن شوهران برای حضور در جماعت رسول خدا ﷺ به آن حضرت شکایت کرد. پیامبر ﷺ فرمودند: صلاتکن فی بیوتکن أفضل من صلاتکن فی حجرکن؛ و صلاتکن فی حجرکن أفضل من صلاتکن فی دورکن؛ و صلاتکن، فی دورکن أفضل من صلاتکن فی الجماعة. (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵ق، ج ۸، ص ۳۸۳) ظاهراً در مواردی که حضور زنان در محیط، شرایط نامساعدی داشت، پیامبر ﷺ آنان را به خارج نشدن از خانه تشویق می‌کردند و نماز در پنهان‌ترین مواضع خانه را بهتر و شایسته‌تر معرفی می‌نمودند. نمونه این تشویق را می‌توان در این روایت مشاهده کرد: اَنَّ خَيْرَ مَسَاجِدِ النِّسَاءِ الْبُيُوتُ وَصَلَاةَ الْمَرْأَةِ فِي بَيْتِهَا اَفْضَلُ مِنْ صَلَاتِهَا فِي صَفَّتِهَا وَصَلَاتِهَا فِي صَفَّتِهَا اَفْضَلُ مِنْ صَلَاتِهَا فِي صَحْنِ دَارِهَا وَصَلَاتِهَا فِي صَحْنِ دَارِهَا اَفْضَلُ مِنْ صَلَاتِهَا فِي سَطْحِ بَيْتِهَا وَتُكْرَهُ لِلْمَرْأَةِ الصَّلَاةُ فِي سَطْحٍ غَيْرِ مُحَجَّرٍ. (شوشتری، ۱۴۰۶ق، ج ۲، ص ۱۴۱)

زنی نزد پیامبر ﷺ آمد و گفت: ای رسول خدا! من نماز با شما را دوست دارم. پیامبر ﷺ فرمودند: قد علمت أنك تحبين الصلاة معي، و صلاتک فی بیتک خیر. برخی نیز بر این حدیث افزوده‌اند: و صلاتک فی دارک خیر من صلاتک فی مسجد قومک، و صلاتک فی مسجد قومک خیر من صلاتک فی مسجدی. پس دستور دادند برای آن زن مسجدی در دورترین و تاریک‌ترین قسمت خانه‌اش ساختند و او در آنجا نماز می‌خواند تا به لقاء الله پیوست. (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵ق/۱۹۹۵م، ج ۸، ص ۳۸۳)

از مجموع این روایات چنین برمی آید که در مواردی پیامبر ﷺ خارج نشدن زنان از خانه را برای آنان بهتر دانسته‌اند؛ هرچند آنان قصد آمدن به مسجد را داشته باشند. شاید علت منع در این موارد را بتوان به اموری خاص نسبت داد؛ زیرا در عرصه‌های دیگر اجتماعی در زمان پیامبر ﷺ نیز حضور زنان دیده می‌شود که آن حضرت به صورت کلی در مواردی که این حضور فسادانگیز بود یا مانعی شرعی برای آنان وجود داشت، از آن جلوگیری می‌کردند. دلیل این مطلب را می‌توان در این آیه قرآن یافت: وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَىٰ وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ؛ و در خانه‌های خود بمانید و همچون دوران جاهلیت نخستین (در میان مردم) ظاهر نشوید؛ و نماز را به‌پا دارید و زکات را بپردازید و خدا و رسولش را اطاعت کنید. (احزاب، ۳۳)

البته منع پیامبر ﷺ دائمی نبوده و شاید بیشتر ناشی از نهی همسران بوده است؛ زیرا در مواردی دیگر دیده می‌شود که پیامبر ﷺ زنان را برای رفتن به مسجد تشویق می‌نمودند.

۲. دوران پس از پیامبر ﷺ

تحولات بعد از رحلت پیامبر اعظم ﷺ و محدودیت‌های حضور زنان

خلیفه اول در جریانی به پیامبر ﷺ گفت: زنان ما قبلاً بر مردان مسلط نبودند؛ ولی پس از آمدن به مدینه، از زنان مدینه یاد گرفتند و در برابر مردان جری و بر آنها مسلط شده‌اند. (سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۶، ص ۲۴۲) وی که با حضور زنان در اجتماع مخالف بود، پس از رحلت پیامبر ﷺ تصمیم گرفت از حضور زنان در جماعت‌ها، به‌ویژه در مساجد جلوگیری کند؛ بنابراین، از همان ابتدای خلافت به منع بانوان در عرصه‌های مختلف مبادرت ورزید. در برخی موارد، چنانچه زنان به مسجد می‌آمدند، برای آنان امام جماعتی مستقل قرار می‌داد. (همدانی، ۱۳۸۱، ص ۱۶۷) این پافشاری در حدی بود که اگر زنی بارها و بارها هم برای کسب اجازه به حضور او می‌رفت، عمر مانع حضور او در مسجد می‌شد. قال: استأذنت امرأة عمر بن الخطاب في الخروج إلى المسجد فمنعها، ثم عاودته فمنعها، ثم عاودته فمنعها. (البلاذری، ۱۴۱۷ق/۱۹۹۶م، ج ۱۰، ص ۳۲۸)

در حالی که در زمان پیامبر ﷺ زنان به طور جدی در نماز جماعت آن حضرت حاضر می‌شدند و حتی نماز صبح را هم پشت سر ایشان می‌خواندند، ممنوعیت حضور آنان در زمان خلیفه اول پی‌گیری می‌شد. نمونه آن را در خصوص زنی به نام عاتکه بنت زید می‌توان دید. او پیوسته در نماز جماعت مسجدالنبی حاضر می‌شد، عمر از او خواستگاری کرد. او به شرطی پذیرفت با وی ازدواج کند که او را از نماز جماعت منع نکند. عمر هم با نارضایتی پذیرفت. پس از مرگ عمر، وقتی که زبیر از او خواستگاری کرد، باز این شرط را مطرح کرد، زبیر هم به ناچار پذیرفت و او به نماز جماعت می‌رفت و زبیر هم نمی‌توانست چیزی بگوید تا اینکه صبرش تمام شد و چاره ای اندیشید. شبی برای نماز عشا به مسجد رفته بود. زبیر در راه جایی کمین کرد و از پشت به او دست زد و او دیگر بعد از این شب به نماز جماعت نرفت. (ابن اثیر، ۱۴۰۹ق، ج ۶، ص ۱۸۵ / ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق/۱۹۹۲م، ج ۴، ص ۱۸۷۹)

این شیوه عملکرد خلفا و پیروان آنان، کم‌کم موجب کم‌رنگ شدن حضور زنان اهل سنت در جمع و جماعات در مساجد شد. بهانه خلفا و پیروان آنها فسادانگیزی زنان بود؛ اما این چیزی نبود که در زمان پیامبر ﷺ وجود نداشته باشد؛ با این حال پیامبر ﷺ از جماعت زنان جلوگیری نمی‌کردند و برای منع از فساد راهکارهایی ارائه می‌فرمودند؛ مثلاً از آنان می‌خواستند تا بدون عطر زدن و خودنمایی به مسجد بیایند و در صف‌های جلو قرار نگیرند و قبل از مردان سر خود را از سجده بردارند؛ زیرا در آن زمان پرده‌ای بین مردان و زنان وجود نداشت و جامه‌های مردان کوتاه بود و این امر موجب فساد می‌شد. (عبدالرزاق، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۴۶-۱۴۸ / ابن ابی‌شیبہ، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۰۴) همچنین ابن حزم یکی از راویان حدیث «ان صلاتک فی بیتک افضل من صلاتک معی» را مجهول دانسته است. وی همچنین حدیث عایشه را که گفته: ما احداث النساء لمنعهن من الخروج کما منعه نساء بنی‌اسرائیل، با هشت دلیل رد کرده است. (ابن حزم، بی‌تا، ج ۴، ص ۱۹۹-۲۰۱)

عملکرد مذاهب پنج‌گانه اهل سنت

فقه اهل سنت که برگرفته از عملکرد خلفا بود، تداوم سیره آنان بود. با توجه به اختلاف سیره‌ای که پس از پیامبر ﷺ به وجود آمد و روایاتی که درباره تشویق به رفتن زنان به مساجد یا نهی از آن وجود دارد، اختلافاتی در این زمینه در این مذاهب پدید آمد که به آنها اشاره می‌شود.

در تاریخ آمده است که زنی برای بیان پرسش شرعی خود، به درب مسجد ابوحنیفه آمده بود (الراوندی، ۱۳۶۴، ص ۱۶)؛ اما گزارش‌ها درباره حضور آنان در مسجد بسیار کم‌رنگ است و گویا چندان در مساجد حضور نداشتند؛ هرچند در عصر حاضر، تغییراتی در این خصوص دیده می‌شود. از لحاظ فقهی، مذاهب چهارگانه ورود زنان حیض را به مطلق مساجد حرام شمرده‌اند (پیشه‌فرد، ۱۳۸۸، ص ۱۵۰، به نقل از: الجزیری، ۱۴۲۴ ق، ج ۱، ص ۱۱۷-۱۱۸؛ مغنیه، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۹۸-۹۹).

غالب مذاهب اهل سنت توقف در مسجد را برای زنان حیض جایز ندانسته‌اند؛ اما داخل شدن و عبور آنان از مسجد را برای انجام کاری مثل برداشتن چیزی یا عبور از آن، مجاز شمرده و دلیل آن را بیان عایشه دانسته‌اند که پیامبر ﷺ از او خواست تا خمره را از مسجد بیاورد. عایشه گفت: من حیض‌ام. پیامبر ﷺ فرمودند: حیض تو در دست تو نیست. اما برخی از علمای اهل سنت، از جمله ظاهری و مزنی گفته‌اند: داخل شدن و ماندن، بر حیض جایز است. دلیل آنان این است که آنچه منع‌کنندگان زنان حیض بیان کرده‌اند، درست نیست؛ ولی شوکانی ادعای آنان را رد کرده و آن احادیث را حسن یا صحیح دانسته است (زیدات، ۱۴۲۰ ق/۲۰۰۰ م، ج ۱، ص ۱۶۸-۱۶۹) در خصوص داخل شدن زن حیض به مسجد برای شنیدن خطبه و سخنرانی، در مذهب اهل سنت سؤال شده است. آنان دخول زن حیض و نفسا را در مسجد حلال ندانسته و به این گفتار رسول الله ﷺ استناد کرده‌اند که ام سلمه گفت: رسول خدا ﷺ داخل مسجد شدند و با صدای بلند ندا دادند: ان المسجد لا یحل لحایض ولا لجنب. (الدمشقی، ۱۴۲۴ ق/۲۰۰۳ م، ص ۱۹۲-۱۹۳) هرچند فتوای علمای شیعه نیز در این باره حلال نبودن توقف زن حیض در مسجد است؛ اما درباره تفاوت عملکرد شیعیان و اهل سنت در معماری مساجد، در آینده بحثی ارائه خواهد شد.

مشروعیت جماعت زنان

درباره مشروعیت جماعت زنان، بین فقهای اهل سنت اختلاف است. مذهب حنفی نماز جماعت را بر زنان واجب ندانسته، ولی جماعت آنان را به همراه مردان کافی دانسته است. همچنین در خصوص نماز عید به پیرزنان اجازه خروج داده است. (زیدات، ۱۴۲۰ق/۲۰۰۰م، ج ۱، ص ۲۱۰) مذهب شافعی حضور زنان جوان در جماعت را مکروه دانسته و تنها به پیرزنان، بدون زینت و بوی خوش، اجازه حضور در جماعت را داده است. ایشان نماز جماعت را در خانه افضل دانسته‌اند. در مذهب ظاهری نماز جماعت برای زنان ۲۷ درجه افضل از نماز فرادا شمرده شده است. مذهب‌های مالکی و حنبلی نیز نماز جماعت را بر زنان مباح می‌دانند؛ ولی حنابله نماز جماعت را در خانه افضل دانسته‌اند. (همان، ص ۲۱۱-۲۱۲)

تداوم سنت نبوی از سوی امامان معصوم علیهم‌السلام مبتنی بر حضور فعال زنان

ائمه علیهم‌السلام پس از رحلت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم شیوه آن حضرت را ادامه دادند و مانع حضور زنان در مسجد و جماعت نمی‌شدند. امیرالمؤمنین علیه‌السلام مردم را به قیام در ماه رمضان امر می‌کرد و در این ماه برای نماز جماعت زنان، امام جداگانه‌ای قرار داده بود. (ابن حزم، بی‌تا، ج ۴، ص ۲۰۲)

البته گاه مانعی شرعی برای حضور زنان وجود داشت. از جمله این موارد، تقیه‌ای است که بر زمان ائمه علیهم‌السلام حاکم بوده است. وقتی یاران امام از حضور زنان در نماز عید می‌پرسند و اینکه آیا زنان نیز باید تکبیر نماز عید را بگویند، امام پاسخ مثبت می‌دهند؛ ولی این مطلب را می‌افزایند که زنان نباید صدای خود را بلند کنند. (عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۷، ص ۴۶۳) در جای دیگر، امام صادق علیه‌السلام نماز زنان را در خانه بهتر از مسجد دانسته و بهترین مساجد آنان را خانه‌هایشان معرفی کرده است: قَالَ الصَّادِقُ علیه‌السلام خَيْرَ مَسَاجِدٍ نِسَائِكُمُ الْبَيْوتُ (همان، ج ۵، ص ۲۳۷)؛ هرچند این مطلب باعث نشده است که زنان را از حضور در مسجد منع کنند.

زنان هنگامی حق آمدن به مسجد را ندارند که آمدن آنان مفسده‌انگیز باشد. یکی از موارد فسادانگیز، پوشش ناکافی یا زینت زنان در برابر مرد نامحرم است. ائمه علیهم‌السلام بر این نکته تأکید ورزیده و بیان داشته‌اند: هرگاه زنی خود را خوشبو کند، از خانه خارج نشود و در مسجد برای نماز حضور نیابد. عن جعفر بن محمد رضی‌الله‌عنه قَالَ مَنْ طَيَّبَتْ مِنَ النِّسَاءِ فَلَا تَخْرُجُ وَ لَا تَشْهَدُ الصَّلَاةَ فِي الْمَسْجِدِ. (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۴۲۲) همچنین زن حق ندارد بدون اجازه همسر به مسجد برود. بنابراین، رفتن زن به مسجد منوط به اجازه شوهر است. امام صادق رضی‌الله‌عنه فرمودند: أَرْبَعَةٌ لَا تُقْبَلُ لَهُمْ صَلَاةُ: الْإِمَامُ الْجَائِرُ وَ الرَّجُلُ يَوْمُ الْقَوْمِ وَ هُمُ لَهُ كَارِهُونَ وَ الْعَبْدُ الْأَبْقُ مِنْ مَوْلَاهُ مِنْ غَيْرِ ضَرُورَةٍ وَ الْمَرْأَةُ تَخْرُجُ مِنْ بَيْتِ زَوْجِهَا بِغَيْرِ إِذْنِهِ (عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۸، ص ۳۴۹)

هرچند حضور زنان شیعه در مساجد در زمان ائمه علیهم‌السلام ممنوع نبود، اما با توجه به اینکه حکومت در دست خلفای بنی‌امیه و بنی‌عباس قرار داشت، طبیعی به نظر می‌رسد که زنان شیعه نتوانند حضور پررنگی در مساجد داشته باشند و این امر چندان در معماری مساجد تأثیرگذار باشد؛ اما به هر حال، این طرز تفکر به تدریج به نسل‌های بعد منتقل شد و باعث گردید زنان نه تنها برای جماعت، بلکه برای امور دیگر همچون عزاداری‌ها، به‌ویژه عزاداری برای اباعبدالله الحسین رضی‌الله‌عنه در مساجد حاضر شوند.

عملکرد علمای امامیه

علمای امامیه با توجه به اخبار رسیده از پیامبر صلی‌الله‌عنه‌وآله‌وسلم‌وآل‌ه‌وآل‌ه‌وسلم‌وآل‌ه‌وسلم‌وآل‌ه‌وسلم و ائمه علیهم‌السلام همان سیره ایشان را ادامه داده و کوشیده‌اند تا حضور زنان در جماعت و مساجد با موازین شرعی باشد. شیخ مفید، از علمای متقدم، حضور زنان را در خانه بهتر از مساجد می‌داند؛ ولی جماعت آنان را در خانه جایز می‌شمرد، در عین حال خروج زنان را برای امور واجب شرعی، ممنوع نمی‌داند. (شیخ مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۲۸-۲۹)

ممنوع نبودن شرکت زنان در جماعت و مسجد از سوی علمای شیعه به تدریج باعث حضور زنان در مساجد گردید و این امر در گذر زمان و از بین رفتن محدودیت‌ها در دوران بعد برای حضور شیعیان در عرصه اجتماع، موجب شد تا در مساجد شیعیان جایگاه خاصی برای زنان در نظر گرفته شود و دست کم بنا به فتاوی علمای، بخشی از مسجد به زنان اختصاص یابد.

فتاوی علمای متأخر نیز در پی روایات رسیده و اجماع علمای پیشین، مانع از حضور زنان در مسجد نشد و ایشان از حضور زنان در مسجد منع نکرده‌اند و در صورت شرکت زنان در جماعت مساجد، ثواب جماعت را نیز بر آن بار کرده‌اند. (خمینی، ۱۴۲۴ق، ج ۱، ص ۸۱۰/خامنه‌ای، ۱۳۷۹، ص ۱۲۲)

بخش دوم: تأثیر حضور زنان بر معماری مساجد

۱. امور تأثیرگذار بر معماری مساجد در بخش زنان در صدر اسلام

شیعیان در زمان رسول خدا ﷺ نظاره‌گر حضور زنان در مساجد بودند و تأکید آن حضرت بر حضور زنان در مسجد و همراهی و همدلی با ایشان موجب می‌شد زنان علاقه بسیاری به حضور در مسجد از خود نشان دهند. از این‌رو، سختی‌های راه را بر خود هموار می‌کردند و با کودکان خود راهی مسجد می‌شدند. در آن زمان، هرچند رفتن به مسجد مشروط به اجازه ولی یا همسر بود، ولی این امر بدین معنا نبود که زنان حق رفتن به مسجد را به تنهایی نداشته باشند.

مسجد در صدر اسلام به منزله نهاد آموزشی، رسالت تعلیم و تربیت را برعهده داشت و زمینه مساعدی برای ظهور نوابغ بزرگ اسلامی بود و تمدن اسلامی را پایه‌گذاری می‌کرد. (فراحتی، ۱۳۸۵، ص ۸۲) از آن زمان تا کنون مسجد تنها یک مکان نبوده، بلکه سازمانی برای اجتماع مسلمانان و اتحاد آنان است. از این‌رو، هنگامی که مسجد ضرار برای ایجاد تفرقه در صفوف مؤمنان ساخته شد، خدا به رسولش ﷺ فرمود تا آن را ویران کند (ابراهیم امام، ۱۳۸۴، ص ۲۷)

زنان در این زمینه نیز از صدر اسلام مشارکت داشتند؛ به گونه‌ای که اگر سؤالی داشتند، خدمت رسول خدا ﷺ می‌رسیدند و از ایشان می‌پرسیدند. پس از رحلت پیامبر ﷺ به دلایل سیاسی، حضور زنان به مسجد کمرنگ شد. گریه‌های فاطمه زهرا علیها السلام در کنار مسجد، امر را بر خلفا دشوار می‌ساخت؛ چرا که یک درب خانه حضرت علی علیه السلام به مسجد باز می‌شد و محل رفت‌وآمد بانوان به خانه فاطمه زهرا علیها السلام بود. این امر باعث تداعی غصب خلافت می‌شد. از این رو، ممنوعیت بانوان از رفتن به مسجد می‌توانست در کاهش ارتباط با فاطمه زهرا علیها السلام مؤثر باشد؛ هرچند از طرفی نیز مسئولان سیاسی از حضرت علی علیه السلام درخواست کردند تا فاطمه علیها السلام یا شب گریه کند یا روز، و این امر موجب کوچ آن حضرت به بیت‌الاحزان شد. (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۳، ص ۱۷۷)

پس از شهادت حضرت زهرا علیها السلام و پایان خلافت ابوبکر نیز گریه‌های عایشه بر پدر از دست‌رفته‌اش کار را بر خلیفه دوم سخت می‌کرد. بنابراین، عایشه نیز از گریه منع شد و حق حضور در مسجد و در میان زنان را از دست داد، تا بدین وسیله کنترل حکومت آسان‌تر شود. (الطائی، ۱۴۱۹ق/۱۹۹۸م، ص ۷۱-۹۶) وجود عایشه و مخالفت‌های او با دستگاه بنی‌امیه، به‌ویژه جانشینی یزید، کار را بر معاویه سخت کرد. از این رو، معاویه با توطئه‌ای عایشه را ترور نمود و شبانه دفن کرد و هرگونه عزاداری را بر وی ممنوع ساخت. (همان، ص ۱۰۷-۱۰۹) بدین منوال، زنانی که در جامعه عصر نبوی و پس از آن شاخص بودند، از حضور در مسجد منع می‌شدند. بنابراین، طبیعی به‌نظر می‌رسید که بقیه زنان نیز از این امر منع شوند و پس از این نتوانند حضور پررنگی در مساجد داشته باشند.

از سویی، پس از رحلت رسول اکرم ﷺ حضور زنان در قبرستان‌ها و زیارت قبور ممنوع شد. این امر موجب جلوگیری از هرگونه تجمع زنانه و عزاداری می‌گردید. هرچند اهل سنت عدم زیارت قبور را مستند به نهی رسول الله ﷺ کرده‌اند، ولی باید توجه داشت که منع اولیة رسول الله ﷺ مربوط به زمانی بود که اموات مسلمانان از

مشرکان بودند و این امر به ابتدای اسلام بازمی‌گشت. پس از آن که اسلام گسترش یافت و اموات محدود به مشرکان نبودند، بلکه بسیاری از مسلمانان، به‌ویژه شهدایی همچون حمزه را شامل می‌شد، نه تنها ممنوعیتی از سوی رسول خدا ﷺ نبود، بلکه آن حضرت برای تشویق زنان به برپایی عزاداری فرمودند: «عمویم حمزه گریه‌کن ندارد». این امر باعث شد تا زنان ابتدا برای حضرت حمزه عزاداری کنند؛ سپس برای شهدای خود بگرینند. (البلاذری، ۱۴۱۷ق/۱۹۹۶م، ج ۴، ص ۲۸۹/ الطبری، ۱۳۸۷ق/۱۹۶۷م، ج ۲، ص ۵۳۲)

۲. گذری اجمالی بر سیر تحولات مذهبی مساجد در برخی مناطق اسلامی

تاریخ‌نویسانی که سیر تحولات مساجد را مد نظر قرار داده‌اند، چندان به بخش زنانه مساجد توجه نکرده‌اند. شاید این امر بدان سبب باشد که غالب مساجد بخش ویژه‌ای را به بانوان اختصاص نمی‌دادند یا در صورت اختصاص، آن را توسط حایلی از بخش آقایان جدا می‌کردند. (ر.ک: گوستاولوبون، ۱۳۸۴، ص ۳۰۹-۳۴۴) توصیفی که درباره بخش زنانه به چشم می‌خورد، این است که «بخش زنانه مسجد بیشتر در اشکوب^۱ و بالای کمرپوش یا ورکد غرفه جای داشته است». (دبیرخانه ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی - هنری مساجد، ۱۳۸۴، ص ۱۵۵) درباره حوض خانه و وضوخانه زنانه و مردانه آمده است که بیشتر دوگانه و دور از هم بودند و در پایان راهرو و آبریزها قرار داشتند. (همان، ص ۱۶۴)

بیشتر مساجد بزرگ و قدیمی اسلامی، دارای بخش‌های بزرگ و نامجزا بوده‌اند. البته این مسئله کلیت ندارد؛ زیرا در عصر نبوی، پیامبر ﷺ از همان ابتدا بخشی را به بانوان اختصاص داد، دربی را ویژه آنان قرار دادند که از آن زمان تا کنون به باب‌النساء معروف شده است. در تاریخ مسجدالحرام نیز بخشی که به بانوان اختصاص داشته باشد، دیده نمی‌شود.

۱. ([آستانه در]، ۱. سقف ۲. هر مرتبه از پوشش خانه، طبقه. فرهنگ فارسی معین).

برخی مساجد مهم مکه و مدینه در سال‌های اخیر به دلیل حضور مردان و زنان زائر، دارای بخش‌های جداگانه شده‌اند. مسجد شجره از جمله مساجد مورد توجه در مدینه است. این مسجد چند درب اختصاصی برای بانوان دارد و بخش بانوان از طریق مشبک‌های چوبی از بخش آقایان جدا شده است. مسجد قبا از دیگر مساجدی است که در سال‌های اخیر هنگام توسعه آن توسط دولت سعودی، دارای بخش مجزای زنانه شده و درب ورودی بانوان نیز از درب ورودی آقایان جداست. (نجفی، ۱۳۶۴، ص ۱۸) در مساجد داخلی این شهرها که محل رفت‌وآمد زوار است، اختصاص بخشی به بانوان در برخی مساجد به اجرا درمی‌آید؛ ولی برخی مساجد که به صورت سنتی مانده‌اند، فاقد بخش زنانه‌اند.

از دیگر مناطق مهم اسلامی که باید مساجد آن را مد نظر قرار داد، عراق است؛ زیرا بیشتر این مناطق با فرهنگ شیعه درآمیخته و حرم ائمه اطهار علیهم‌السلام نیز در این زمینه دارای اهمیت است.

نخستین مساجد ساخته‌شده در بصره و کوفه به اندازه زیادی از همان الگوی دوران پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بهره برده‌اند. در بصره، ابتدا یک مصلاهی باز احتمالاً با حصار از نی ساخته شده بود.

مسجد کوفه اولین بنایی است که نخستین ویژگی‌های مربوط به یک مکان عبادت اسلامی را داراست. به همین دلیل از اهمیت خاصی برخوردار است. (دوگان کویان، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۳۵۹) به‌رغم وسعت مسجد کوفه، گزارشی مبنی بر قرار داشتن مکانی خاص برای بانوان ارائه نشده است. ظاهراً به دلیل فضای باز این مسجد، بانوان می‌توانستند برای نماز جماعت پشت سر آقایان اقتدا کنند و برای انجام مراسم مذهبی و عزاداری بخش جداگانه‌ای را انتخاب نمایند. ظاهراً این مطلب در بسیاری از مساجد حاکم بوده است؛ زیرا سنت معماری مساجد قدیم بسیار ساده بود و اختصاص فضایی خاص برای بانوان، در ابتدا چندان مد نظر نبوده است؛ هرچند نیاز

بانوان به جایگاه خاص برای عبادت، می‌توانست به تدریج بر توسعه و اختصاص قسمتی خاص به بانوان تأثیر گذار بوده باشد.

در عراق از دیرباز حضور بانوان عرب در مساجد مشهود بوده است. هرچند خلفای اموی و عباسی از این امر جلوگیری می‌کردند، ولی محبت اهل بیت علیهم‌السلام تداوم بخش حضور زنان در مساجد بود. چنان‌که در تاریخ آمده است، زنان در زمان قیام مختار، به بهانه رفتن به مسجد اعظم، به همسران خود در قصر آذوقه می‌رساندند. (طبری، ۱۳۷۵، ص ۳۴۰۸)

با گسترش اسلام به سرزمین‌های مختلف، مسجدسازی با الگوگیری از مساجد حجاز و عراق به تدریج شکل گرفت؛ هرچند در نقاطی که کلیسا وجود داشت، گاه معماری کلیسا بر معماری مساجد تأثیر می‌گذاشت؛ همچون مسجد جامع دمشق که متأثر از سنت معماری سوری در زمان ولید است. (دوگان کویان، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۳۶۷)

در سرزمین‌های فتح شده، اعراب بر اساس الگوهای به کار رفته در قلمرو خود مساجدی بنا می‌کردند. در کشورهای سوریه، عراق و مصر تا پایان دوره ملوک، طراحی مساجد پیرو تحولات سیاسی و حکومتی و همچنین اتحاد فرهنگی حکام بعدی و تحت تأثیر سنت‌های بناسازی محلی بوده است. (همان، ج ۱، ص ۳۷۹-۳۸۰)

۳. بخش زنانه مساجد در عصر حاضر در برخی ملل

در عصر حاضر، تفاوت‌هایی در عملکرد ملیت‌های گوناگون در زمینه حضور زنان در مساجد می‌توان مشاهده کرد. در مناطقی که چندان به حضور زنان در جامعه توجه نمی‌شود یا به گونه‌ای از حضور آنان در جامعه جلوگیری می‌شود، طبیعی به نظر می‌رسد که به حضور زنان در مساجد نیز توجهی نشود و بخشی از مسجد به آنان اختصاص نیابد. یکی از نمونه‌های بی‌توجهی به زنان در امور مسجد، در هند کنونی به چشم می‌خورد که زنان حق ندارند در مسجد حضور یابند. (پایگاه حوزه، ص ۱۸)

این وضعیت، در کشورهای اهل سنت با توجه به وضعیت فرهنگی آنان متفاوت است. در کشورهای عربی به دلیل تعصب‌های فرهنگی، کم‌وبیش حضور زنان در اجتماع و در پی آن در مساجد، کمرنگ است. در عصر حاضر پس از انقلاب اسلامی، به محوریت مساجد در کشورهای مختلف بیشتر توجه شده و در کشورهای اسلامی با توجه به فرهنگ بومی، در ساخت مساجد با نگاهی به بخش زنانه پیشرفت‌هایی صورت گرفته است. برای نمونه، در کشور چین در شهر هنگ‌کنگ به دلیل وجود ملیت‌های مختلف، در سال‌های اخیر مسجدی خاص بانوان در نظر گرفته شده است. (<http://www.aahlulbaytportal.com>)

در کشورهای دیگر، حضور زنان به شکل‌های مختلف به صورت امری پذیرفته‌شده درآمده است؛ برای نمونه، برخی از مساجد مانند مسجد مالزی و اندونزی بخشی را به برگزاری مراسم عقد اختصاص داده‌اند. (بی‌آزار شیرازی، ص ۸۶، <http://www.hawzah.net>) این امر نشان‌دهنده حضور زنان با زمینه فرهنگی اسلامی در مساجد است. مردم مسلمان مالزی مردمی مدرن به‌شمار می‌آیند و زنان این کشور به حضور در مساجد اهمیت زیادی می‌دهند. آنان بیشتر وقت خود را در ماه مبارک رمضان در مساجد می‌گذرانند و به تلاوت قرآن می‌پردازند. بسیاری از زنان همراه خانواده خود در مساجد حضور می‌یابند. (<http://www.imamhadi.com>)

وضعیت مساجد شیعیان

مساجد در نواحی شیعه‌نشین، به دلیل اعتقادات مذهبی و پیشینه تاریخی آنان که مستند به دوران پیامبر و ائمه اطهار علیهم‌السلام می‌باشد، وضعیتی خاص دارد. حضور بانوان در مناطق شیعه‌نشین در مساجد از زمان پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به گونه‌ای ویژه بوده است؛ زیرا از آن زمان بر حضور زنان در مساجد با رعایت موازین شرعی تأکید می‌شد. حضرت فاطمه زهرا علیها‌السلام پس از رحلت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در صدد حفظ ارزش‌های اسلامی بود و برای گرفتن حق خویش و ولایت امیرالمؤمنین علیه‌السلام به خطابه در مسجد

می‌پرداخت. ائمه علیهم‌السلام نیز از این شیوه بهره می‌جستند و مانع حضور زنان در مساجد نمی‌شدند. پس از شهادت هر یک از ائمه علیهم‌السلام، به دلیل عدم اعتقاد ایشان به حرمت عزاداری، مجالس سوگواری در اماکن مختلف و احتمالاً در مساجد برگزار می‌شد. تاریخ، حضور زنان را در مساجد گزارش کرده است؛ هرچند به دلیل تقیدات مذهبی معمولاً زنان در گوشه و کنار مساجد جای می‌گرفتند. (هانری رونه دالمانی، ۱۳۳۵، ص ۲۹۹) به دلیل گسترش دامنه اسلام از کشورهای عربی به ایران و دیگر سرزمین‌های اسلامی، شیعیان در مناطق مختلف جهان اقدام به برگزاری مجالس در مساجد می‌کردند.

دن گارسیا دسیلوا فیگوروا در سفرنامه خود می‌نویسد: «خانه محل اقامت سفیر کاملاً نزدیک مسجد بزرگ اصفهان بود. این موقعیت به ما امکان داد که بتوانیم از نزدیک شاهد تشریفات مجالس وعظ و عزاداری ای باشیم که در این ایام مقدس ده تا دوازده روز در همه مساجد و بازارها و دیگر اماکن عمومی برپا می‌شود و زن و مرد و پیر و جوان در آن شرکت می‌کنند». (فیگوروا، ۱۳۶۳، ص ۳۰۷)

مساجد مرکز اجتماع شیعیان بودند و به منزله مرکز عبادی، معمولاً در کنار بازار و مرکز تجاری قرار می‌گرفتند تا افراد در کنار امور روزمره زندگی احکام شرعی خود را یاد بگیرند. در **خاطرات دیوان‌بیبی** آمده است: «می‌رفتیم اول به مسجد سپهسالار که اجناس از هر قبیل در حجرات آن می‌فروختند و زن و مرد اجتماع می‌کردند». (میرزا حسین‌خان، ۱۳۸۲، ص ۱۸۲) اجتماع زن و مرد در کنار مسجد، به طور طبیعی نیازمند جایگاهی برای اقامه نماز زنان در مسجد می‌باشد.

افزون بر این، مسجد در میان شیعیان به منزله مرکز سیاسی - فرهنگی مورد توجه بود. محوریت مسجد برای مردان و زنان در تاریخ معاصر ایران مشهود است؛ برای مثال، در تاریخ مشروطه آمده است که «بزازان چادر بزرگی آوردند و در حیاط مسجد برافراشتند، و سماور و افزار و کاجال و آنچه در خانه‌ها بود، آوردند. در این پیشامد نیز زنان پا در میان گذاشتند و در آوردن ملایان به مسجد با مردان همراهی

می نمودند». (کسروی، ۱۳۸۳، ص ۹۷) این همراهی، مستلزم اختصاص بخشی به زنان در مسجد می باشد.

به مرور زمان احساس شد بانوانی که عذر شرعی دارند و نمی توانند در مساجد حاضر شوند، باید جایگاهی در کنار مسجد داشته باشند. این امر به تدریج موجب تشکیل حسینیه ها و تکایا در کنار مساجد شد؛ به گونه ای که حتی برخی حسینیه ها جزء مساجد قرار گرفتند. در کویت، افزون بر بخش زنانه مساجد، حسینیه هایی به زنان اختصاص داده شده است. (خاکرند، ۱۳۸۴، ص ۵۹)

محوریت تمدنی مساجد در میان شیعیان نمود بیشتری دارد. برای نمونه، شیعیان اندونزی مسجد را تنها محل عبادت نمی دانند و امور مذهبی، فرهنگی و اجتماعی خود را در آن سامان می دهند؛ هرچند گاهی حسینیه ها به بانوان اختصاص می یابد و مردان بیشتر از مساجد استفاده می کنند. (کفیله، <http://intjz.net/maqalat/sh-Andonezi.htm>)

مساجد سرچشمه تمدن اسلامی اند. نگاهی به شهرهای اسلامی نشانگر آن است که مسجد اساس و محور شهر شمرده می شود. نمود امور فرهنگی بانوان در مساجد شیعی، به دلیل حضور پررنگ تر بانوان مشهود است. در دهه های اخیر، کارکردهای فرهنگی مختلفی به مساجد افزوده شده است که صرفاً دارای آموزه های شیعی نیستند؛ بلکه شامل هنرهای مختلف می باشند؛ برای نمونه، آموزش قالی بافی، خیاطی، زبان های خارجی و... در مساجد صورت می گیرد که دارای بار فرهنگی اند؛ البته جزء آموزه های خاص شیعی نیستند؛ ولی می توانند به پیشرفت جوان شیعی کمک کنند.

۴. تفاوت مساجد شیعه و اهل سنت در بخش زنان در عصر حاضر

الف) شبستان و بخش زنانه مساجد

برخلاف بسیاری از مساجد اهل سنت که در آنها جایگاهی برای زنان در نظر گرفته نشده است، در مساجد شیعیان بخش ویژه ای به زنان اختصاص دارد.

اختصاص بخش ویژه به بانوان، به زمان رسول خدا ﷺ باز می گردد. هرچند آن حضرت در مکه امکان آن را نیافتند تا مسجدی با این مختصات بسازند، ولی در

ابتدای ورود به مدینه، هنگام ساخت مسجدالنبی، بخشی را برای بانوان در نظر گرفتند و پس از افزایش جمعیت و توسعه مسجد، دربی را با عنوان باب النساء به بانوان اختصاص دادند. جداسازی این بخش، به صورت دقیق در منابع تاریخ بیان نشده است؛ اما از سنت نبوی و خطابه‌هایی که گاه بانوان در مسجد بیان می‌داشتند، از جمله خطابه حضرت زهرا علیها السلام که پس از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله بیان فرمودند و بانوان برای ایشان حایل ایجاد کردند، چنین برمی‌آید که جداسازی با ابزار ساده همان زمان صورت می‌گرفت. (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۳، ص ۱۹۵)

تداوم حضور زنان شیعه در مساجد و اقامه عزاداری بر امام حسین و ائمه معصومین علیهم السلام اختصاص بخش زنانه را می‌طلبد. این حضور به گونه‌های مختلف در طول تاریخ بیان شده؛ ولی چگونگی جداسازی بخش زنانه از مردانه به صورت روشن مشخص نشده است؛ اما از بقایای برجای مانده از مساجد صدر اسلام چنین به دست می‌آید که بیشتر این جداسازی‌ها با وسایل ساده‌ای همچون پارچه و چوب صورت می‌گرفتند و کمتر از دیوار برای این امر استفاده می‌شد.

هم‌اکنون نیز بخش بانوان به گونه‌های مختلفی از قسمت آقایان جدا می‌شود. (زرگر، با همکاری ندیمی، ۱۳۸۶، ص ۴۷) البته گاهی در مناطقی که مسجد در شهرهای بزرگ ساخته می‌شود، به دلیل محدودیت زمین، بخش زنانه به طبقه بالا انتقال می‌یابد. در این موارد، بخش زنانه به گونه‌های مختلف با قسمت آقایان در ارتباط است؛ چراکه طبق عقیده شیعه، باید اتصال صفوف زنان و مردان برای نماز جماعت برقرار باشد.

گاه افزون بر طبقه بالا، در طبقه زیرزمین نیز بخشی به خواهران اختصاص می‌یابد. البته در این صورت، محرابی جداگانه برای جماعت زنان در نظر گرفته می‌شود؛ زیرا امام جماعت باید در مکانی پایین‌تر از مأمومین قرار داشته باشد (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۱۶۰) و نماز جماعت زنان در زیرزمین، مستلزم امام جماعتی مستقل است.

ب) بخش حسینیة مختص زنان

عزاداری بر ابا عبدالله الحسین علیه السلام از دیرباز در شیعه رواج داشته است. طبق روایات، پیامبر صلی الله علیه و آله مقداری از تربت کربلا را به ام سلمه داد و در حالی که گریه می کرد، او را از شهادت امام حسین علیه السلام آگاه ساخت. ام سلمه نیز آن را در شیشه ای نگه داشته بود و با خون آلود شدن آن در روز عاشورا از شهادت امام حسین علیه السلام آگاه شد. (قطب الدین راوندی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۲۵۴)

عزاداری بر امام حسین علیه السلام در میان شیعیان، به ویژه بانوان شیعه، پیشینه ای به قدمت تاریخ اسلام دارد و به گستره مسجد نیز کشیده شده است. از آنجا که حضور بانوان در دوران حیض در مسجد حرام است، زنان در کنار مساجد اقدام به عزاداری می کردند. از این رو باید برای حضور بانوان در مسجد چاره ای اندیشیده می شد. بدین منظور، برای تسهیل حضور بانوان صیغه مسجد برای بخشی از آن خوانده نمی شد تا زنان بتوانند در آن مکان حضور یابند.

پس از تشکیل حسینیة برای عزاداری ابا عبدالله علیه السلام در مناطق مختلفی همچون عراق و کشورهای شیعه نشین، به تدریج این اماکن در کنار مساجد تشکیل شدند و بانوان معذور نیز به راحتی در این اماکن جای می گرفتند. حسینیة در کشورهای اسلامی با نام های مختلفی همچون امام باره و عاشورخانه به وجود آمده است. (کتابخانه دیجیتال - مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، <http://www.cgie.org.ir>) البته حسینیة مکان مناسبی برای دیگر فعالیت های بانوان نیز به شمار می آید. بنابراین، بانوان فعالیت های فرهنگی، سیاسی و اجتماعی خود را نیز در حسینیة ها انجام می دهند.

ج) دارا بودن درب دوم برای زنان

یکی از احکامی که علمای شیعه با تمسک به احادیث رسیده از پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام بیان کرده اند، این است که زنان حیض نمی توانند در مسجد توقف کنند؛ ولی می توانند از یک در داخل و از در دیگر خارج شوند (عروسی حویزی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۴۸۴). این حکم باعث شده تا چنانچه در قسمتی از مسجد امکان ایجاد حسینیة باشد، ولی رفت و آمد بانوان جز از راه مسجد ممکن نباشد، برای عبور بانوان، دو در قرار

داده شود، تا هنگام ورود از یک در داخل شده، از در دیگر خارج شوند. معمولاً درب‌های ویژه بانوان از خیابان‌های فرعی یا کوچه‌ها باز می‌شود.

د) اختصاص صحن و آبریز و وضوخانه مستقل برای بانوان

به دلیل نیاز بانوان به تجدید وضو و انجام طهارت برای عبادت در مسجد، معمولاً بخش‌هایی خاص به این امر اختصاص داده می‌شد که از آن جمله، ایجاد فضاهای باز همچون صحن و آبریز در مساجد است. البته بعید به نظر نمی‌رسد که یکی از دلایل ایجاد صحن زنانه، همراهی کودکان با زنان در مسجد و ایجاد فضای باز برای راحتی کودکان بوده باشد. در مساجد بزرگ همچون جمکران، افزون بر وضوخانه، اماکنی برای استحمام و غسل نیز در نظر گرفته شده است.

۵. نمونه‌ای از مساجد مختلف با بخش زنانه جداگانه

الف) مساجد ایران

از مساجد ایرانی مربوط به دوره‌های پیشین، می‌توان به مسجد جمعه قدیم یزد اشاره کرد. مورخان نوشته‌اند که وقتی دختران فرامرز بن علی گرشاسب بن علاءالدوله کالنجار در آنجا قرار گرفتند، در کنار مسجد جماعت‌خانه مروّح ساختند... (اواخر سده نهم قمری) این جماعت‌خانه را «جماعت‌خانه دختران» خوانند. (ثواقب، ۱۳۹۱، ص ۲۱۳) با توجه به قدمت این مسجد، می‌توان به اهتمام ایرانیان به بخش زنانه در مسجد پی برد. مسجد علی علیه السلام اصفهان، بنای دوره سلجوقی است که در عهد صفویه رو به ویرانی نهاد و در دوره شاه اسماعیل اول صفوی تجدید بنا شد. (هنر فر، ۱۳۵۰، ص ۳۶۹، نقشه ش ۱) شبستان یا بخش سرپوشیده، دارای دو بخش زنانه و مردانه است که به گونه‌های مختلف تفکیک می‌شوند. در حال حاضر، شبستان مسجد علی علیه السلام در طبقه همکف به دو بخش زنانه و مردانه تقسیم شده و دارای دو ورودی جداگانه است. در مواقعی که جمعیت زیاد باشد، بخش زنانه به طبقه دوم منتقل می‌شود.

(هفت اقلیم اصفهان / <http://www.eghlimsepahan.com>)

دوران صفویه را می‌توان دوران تأثیرگذاری دولت شیعی در ایران به‌شمار آورد. توجه به بخش‌های زنانه مساجد در این دوره قابل توجه است، که به شکل‌های گوناگون صورت پذیرفته است.

یک الگو، مساجدی است که دارای دو بخش زنانه و مردانه بوده‌اند و گاه دو شبستان دارند. نمونه‌هایی از این مساجد عبارت‌اند از:

۱. **مسجد میرزایی (زنجان):** گرداگرد صحن مرکزی این مسجد، حجرات و ایوان‌های چهارگانه‌ای به طور قرینه وجود دارد. شبستان مسجد به دو قسمت مردانه و زنانه تقسیم شده و حد فاصل آن را پنجره‌های موسوم به «أرسی» اشغال کرده است. شبستان مردانه از هشت واحد طاق و تویزه تشکیل شده و شبستان زنانه نیز دارای چهار طاق است (دایرةالمعارف بناهای تاریخ در دوره اسلامی (مساجد)، ۱۳۷۸، ص ۱۵۲)؛

۲. **مسجد جامع تمیجان (گیلان):** صحن این مسجد در دوره‌های بعد تغییراتی یافته و به دو قسمت اصلی تقسیم شده است. بخش ویژه زنان، با چوب بنا شده است و سطح آن حدود دو متر بالاتر از کف اصلی مسجد قرار دارد (همان، ص ۲۱۴)؛

۳. **مسجد حکیم (اصفهان):** این مسجد به وسیله محمد داود، ملقب به تقرب‌خان، طبیب شاه‌عباس دوم بنا شده است. بر سر در شرقی مسجد، سال آغاز ساخت آن ۱۰۶۷ ثبت گردیده است. (هنر فر، ۱۳۵۰، ص ۶۱۲-۶۱۳، نقشه ش ۲) این مسجد دارای چهار شبستان و محراب است که شبستان اصلی یا شبستان زیر گنبد آن، در پشت ایوان جنوبی واقع شده و به شکل مربعی به ضلع ۱۱/۵ متر است. شبستان دیگری معروف به شبستان زمستانی در ضلع غربی مسجد قرار دارد و دارای دو بخش زنانه و مردانه است. شبستان زنانه سیزده ستون با سقف‌های چهاربخشی دارد. وسط هر سقف، سوراخی با درپوشی از سنگ مرمر، برای حفظ گرمای داخل شبستان و جذب نور وجود دارد و بر روی پشت بام شبستان زنانه، یک مهتابی (سکو) و محرابی برای نمازگزاران در فصل تابستان پیش‌بینی شده است. (حاتمی،

الگوی دیگر، مساجدی است که دارای بخش بالکنی برای بانوان هستند. از نمونه‌های این الگو می‌توان مسجد اسماعیل‌بیگ (بناب) در آذربایجان شرقی را نام برد که برای ورود به بالکن آن می‌توان از راه‌پله سمت غربی شبستان استفاده کرد. (دایرة المعارف بناهای تاریخ در دوره اسلامی (مساجد)، ۱۳۷۸، ص ۱۳) مسجد جامع (سرخ مهاباد) در آذربایجان غربی، نمونه دیگری است که در بخش جنوبی شبستان، بالکنی برای زنان نمازگزار ساخته شده است. (همان، ص ۴۰)

الگوی دیگر، مساجدی همچون مسجد شیخ‌لطف‌الله (اصفهان) هستند. این مسجد در طول سال‌های ۱۰۱۱ تا ۱۰۲۸ به فرمان شاه‌عباس اول برای نماز جماعت و تدریس شیخ‌لطف‌الله ساخته شد. در این مسجد، برای بانوان رواق‌هایی در نظر گرفته شده است. (همان، ص ۸۷، نقشه ش ۳)

در مساجد عصر حاضر، که برخی بازمانده دوره‌های گذشته‌اند، تفکیک دو بخش زنانه و مردانه مشهود است. نمونه‌ای از این مساجد عبارت‌اند از:

۱. **مسجد جامع ناین:** این مسجد در بخش جنوب شرقی دارای شبستان دواشکوبه ویژه زنان است (زرگر، با همکاری ندیمی، ۱۳۸۶، ص ۷۳):

۲. **مسجد شهرک شهید انصاری رودسر:** این مسجد در اقلیم مرطوب کشور واقع شده است. در این اقلیم باید امکان کوران هوا در داخل فضاها وجود داشته باشد؛ به همین دلیل در این طرح، به‌ویژه در شبستان‌های زنانه و مردانه، بازشوهای متعدد روبه‌روی هم پیش‌بینی شده است. (همان، ص ۹۶)

۳. **مسجد جامع داراب:** یک جانب این مسجد با احداث دیوارهای نازک در دهانه‌های رو به محوطه مسجد، تبدیل به شبستان زنانه شده است. (ثواب، ۱۳۹۱، ص ۴۳۶، به نقل از: مصطفوی، ۱۳۷۵، نقشه ش ۷)

توجه به ورودی زنانه از خیابان فرعی، در مسجد امیر (تهران) دیده می‌شود که دارای یک ورودی اصلی و یک ورودی کوچک فرعی است. این مسجد با ارتفاع دو طبقه از روی سطح زمین و طبقه‌ای در زیرزمین، دارای فضای ورودی و کفش‌کن،

حیاط اصلی، و نمازخانه‌های آقایان و بانوان است. ورودی اصلی مستقیماً به حیاط راه می‌یابد و پس از آن به شبستان می‌رسد. ورودی زنانه نیز از خیابان فرعی امکان‌پذیر است. (زرگر، با همکاری ندیمی، ۱۳۸۶، ص ۸۸-۸۹)

تفکیک دو سطح جداگانه را در مسجد دانشگاه جندی شاپور اهواز می‌توان دید. فضای اصلی این مسجد شامل محوطه‌ای در دو سطح جداگانه برای زنان و مردان است (پورجعفر و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۶۶-۶۷، نقشه ش ۴)

ب) مساجد اسلامی جهان

مسجد النبی ﷺ از ابتدا پذیرای بانوان بود و با تأکید پیامبر اسلام ﷺ بر حضور زنان در مسجد پایه‌ریزی شد، وجود باب النساء به‌عنوان اثری تاریخی، مؤید این امر است. در توسعه این مسجد نیز در طول تاریخ، به مسئله حضور زنان توجه شده است؛ چنان‌که در متون تاریخی آمده است: «مهدی عباسی به سال ۱۶۰ق به حج رفت و به هنگام بازگشت، به مدینه وارد شد و دستور توسعه مسجد را داد. این توسعه شامل اضافه ده ستون از صحن مسجد تا شبستان زنان و پنج ستون جهت شبستان زنان در قسمت شامی بود». (ثواقب، ۱۳۹۱، ص ۲۹؛ به نقل از: الاعلاق النفسیه، سده سوم هجری) توسعه مسجد و بخش زنانه آن همچنان تا کنون ادامه دارد.

مسجد شاه‌فیصل در اسلام‌آباد پاکستان، یکی از بزرگ‌ترین و مشهورترین مساجد دنیاست. نمازخانه اصلی دارای گنجایش ده‌هزار نفر و نمازخانه بانوان برای ۱۵۰۰ نمازگزار بنا شده که درست در بالای ورودی واقع شده است. (پورجعفر و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۱۰۶-۱۱۰، نقشه ش ۶)

در مسجد محمد صالح المولا (کویت) دسترسی به طرح مستطیل شکل مسجد، از طریق شش ورودی به این صورت تأمین می‌شود که سه ورودی به طور مستقیم به طبقه همکف (دو درب برای مردان و یکی برای زنان) باز می‌شوند. (همان، ص ۱۳۵)

مسجد پاولوردار در مرکز شهرستان پاولوردار قزاقستان نیز دارای دو سالن نمازخانه است که می‌تواند ۱۲۰۰ مرد و ۳۰۰ زن را در خود جای دهد. (همان،

ص ۱۵۳، نقشه ش ۵) مساجد منطقه قره‌باغ (جمهوری آذربایجان) نیز با سبک ترکیبی قره‌باغی، شامل تقسیم‌بندی فضای داخلی ساختمان به چندین شبستان و بالکن، به شکل نیم‌طبقه مخصوص بانوان می‌باشد. (فتح‌الله‌یف، ۱۳۷۵، ص ۳۹)

بیشتر مساجدی که گزارش قسمت جداگانه بانوان را دربر دارند، مربوط به نواحی آسیایند. این مسئله به دلیل گسترش اسلام از جزیره‌العرب، که در آسیا واقع است، طبیعی می‌نماید. در کشورهای دیگر نیز مطابق فرهنگ آن مناطق مبتنی بر پذیرش بانوان در اجتماع حضور زنان در مساجد قابل مشاهده است. البته به دلیل پراکندگی جمعیت شیعه و اهل سنت، به طور دقیق نمی‌توان به تفکیک تأثیرگذاری فرهنگ سنتی آن اقوام اشاره کرد. در مناطق دیگر نیز اختصاص بخش زنانه یا سالن بانوان یا بالکن‌های ویژه آنان، نشان‌دهنده حضور پررنگ‌تر زنان در سال‌های اخیر است.

نتیجه‌گیری

مساجد در طول تاریخ اسلام تحولات بسیاری را سپری کرده‌اند. مساجد نخستین، ساده و بدون حصار و حتی فاقد سقف بودند؛ ولی به تدریج با گسترش اسلام و مسلمانان، مساجد نیز از شکل‌های ساده اولیه خارج شدند و دارای معماری‌های گوناگون گردیدند.

گسترش اسلام به سرزمین‌های مختلف و آمیختن اسلام با فرهنگ هر ملت، در تشکیل معماری آن سرزمین تأثیرگذار بود. آنچه در هر ملیت و فرهنگی مهم است، حضور مردم در مساجد و محوریت اسلامی آن در رشد و شکوفایی فرهنگی، اجتماعی و سیاسی آن ملت است.

زنان به‌عنوان نیمی از پیکره امت اسلامی، در این زمینه گاه سهمی آشکار و گاه نهان داشته‌اند. تأثیرگذاری زنان شیعی در این زمینه، همواره مشهودتر بوده است و این به دلیل فرهنگ شیعی است که زنان را از امور اجتماعی باز نمی‌دارد.

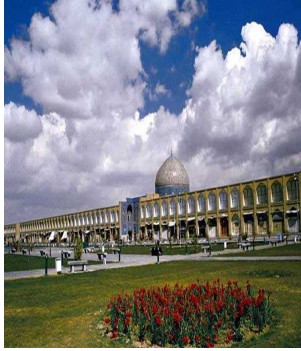
یکی از نمودهای تأثیرگذاری زنان شیعی در جوامع اسلامی، حضور آنان در مساجد است که به تدریج بر معماری مساجد تأثیر گذاشته است. هرچند این تأثیرگذاری، تا کنون جز در اندک مواردی، مورد توجه خاص واقع نشده است، اما می‌تواند به‌عنوان یکی از آثار مهم تمدنی شیعه مد نظر قرار گیرد؛ زیرا زنان شیعه از دیرباز در مساجد و حسینیه‌ها حضور فعال داشتند و امور فرهنگی مختلفی از جمله عزاداری و آموزش مسائل دینی، علمی و سیاسی انجام داده‌اند.

هم‌اکنون در خصوص حضور زنان در مساجد بی‌توجهی‌هایی دیده می‌شود. هرچند زنان توجه بیشتری به جماعت و امور فرهنگی دارند، در برخی مناطق به این امر توجه نمی‌شود و بدترین قسمت‌های مساجد به بانوان اختصاص می‌یابد.

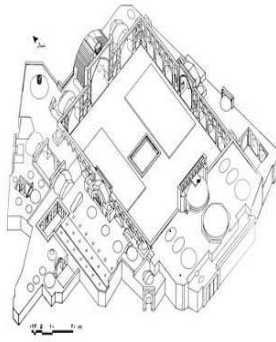
توجه ویژه به بخش بانوان در مساجد و حرم ائمه اطهار علیهم‌السلام می‌تواند در فرهنگ‌سازی و پیشرفت تمدنی شیعیان مؤثر باشد؛ چراکه زنان، مربی کودکان و جامعه‌اند و توجه به حضور آنان در مساجد و ایجاد معماری‌های زیبا و جذاب و اختصاص بخش‌های ویژه و بزرگ به بانوان و کودکان با فضاهای سبز و شاد، می‌تواند کودکان را نیز به این مناطق سوق دهد؛ همان‌گونه که برخی از مساجد قدیمی دارای صحن‌ها و شبستان‌های بزرگ مخصوص بانوان بوده‌اند و هنوز این آثار از دوره‌های گذشته باقی است.

حضور زنان شیعی در مساجد و تأثیرات مذهبی - فرهنگی آن پس از انقلاب اسلامی، موجب شده است در دیگر سرزمین‌های اسلامی نیز به حضور زنان در مساجد بیشتر توجه شود. در عصر حاضر، در سراسر جهان به بخش‌های زنانه در مساجد بیشتر توجه می‌گردد. حتی در نقاطی از جهان مساجدی ویژه بانوان ساخته می‌شود که می‌توان آنها را تأثیرپذیر از فرهنگ شیعی دانست که با صدور انقلاب اسلامی به دیگر نقاط جهان، به حضور بانوان در مساجد اهمیت بیشتری داده شده و بخش‌هایی به آنان اختصاص یافته است.

نقشه برخی مساجد با بخش زنانه

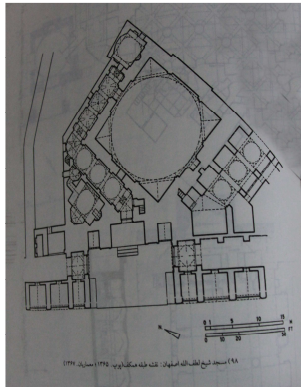
۳. مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان

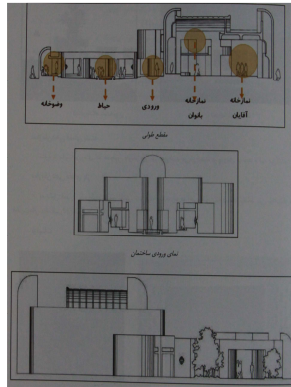
۲. نقشه مسجد حکیم اصفهان

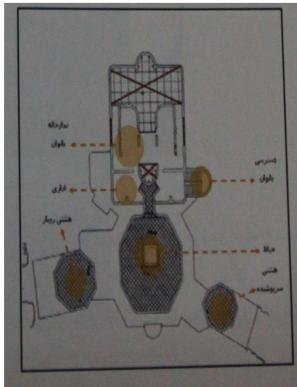
۱. مسجد علی بن ابی‌طالب اصفهان

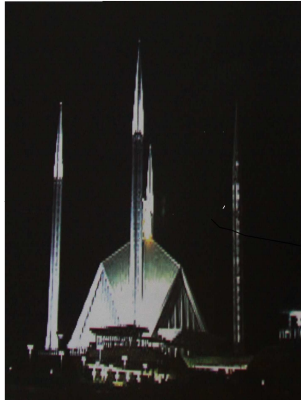
۶. نقشه مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان

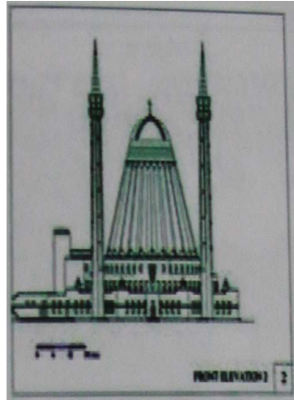
۵. نقشه مسجد دانشگاه جندی‌شاپور

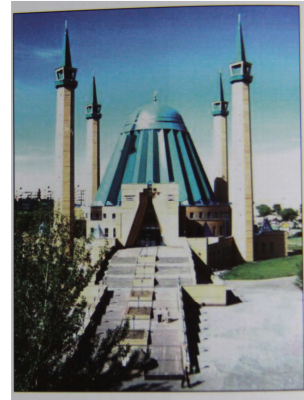
۴. نقشه مسجد دانشگاه جندی‌شاپور

۹. مسجد شاه‌فیصل پاکستان

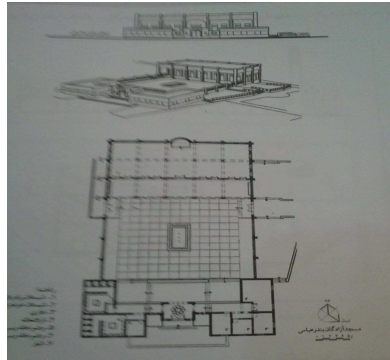

۸. نقشه مسجد پاولودار

۷. مسجد پاولودار

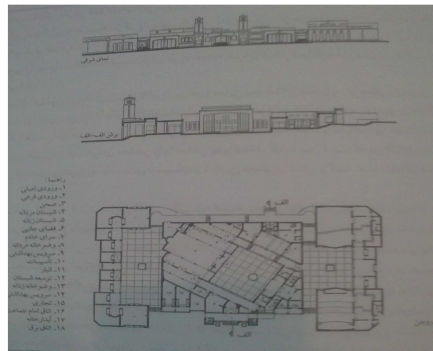
سیر تحولات تاریخی حضور زنان در مساجد و اماکن اسلامی و تأثیر آن بر معماری مساجد □ ۲۰۵

۱۱. نقشه مسجد ازادگان بندرعباس

۱۰. مسجد جامع داراب

۱۲. نقشه مسجد شهرک فاطمیه بروجن

۱۳. تصاویری از مسجد الایرسید اندونزی با معماری کلاسیک و مدرن

۱۴. طراح سالن‌های مسجد با نور آرامش بخش (اندونزی)

۱۵. نمایی از باب النساء در مسجد النبی فعلی

منابع

- قرآن کریم.
- ۱. «جایی برای عبادت به زنان بدهید»، ترجمه محبوبه پلنگی، به نقل از روزنامه پایونیر، www.hawzah.net.
- ۲. ابراهیم امام، «نقش مسجد در تکوین افکار عمومی»، ترجمه و اقتباس: محمد سپهری، دبیرخانه ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی، مساجد؛ کارکرد مساجد، تهران، نشر رسانش، ۱۳۸۴.
- ۳. ابن ابی شیبہ، ابوبکر، **المصنف فی الاحادیث و الآثار**، تصحیح محمد عبدالسلام شاهین، بیروت، دارالکتب العلمیه، بی‌تا.
- ۴. ابن الاثیر ابوالحسن علی بن محمد الجزری، **أسد الغابة فی معرفة الصحابة**، بیروت، دار الفکر، ۱۴۰۹ق/۱۹۸۹م.
- ۵. ابن الجوزی، ابوالفرج جمال‌الدین، **احکام النساء**، چاپ سوم، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۶ق.
- ۶. ابن بطوطه، شمس‌الدین ابی‌عبدالله محمد بن عبدالله اللواتی الطنج، ترجمه رحله ابن بطوطه، چاپ ششم، تهران، آگه، ۱۳۷۶.
- ۷. ابن حزم اندلسی، **المحلی**، ۱۱جلد، تحقیق: احمد محمد شاکر، بیروت، دارالفکر، بی‌تا.
- ۸. ابوالقاسم حاتمی و گروه هنر و معماری، <http://www.encyclopaediaislamica.com/madkhal>.
- ۹. ابوعمر یوسف بن عبدالله بن محمد بن عبدالبر، **الاستیعاب فی معرفة الأصحاب**، تحقیق علی محمد البجاوی، بیروت، دار الجیل، ۱۴۱۲ق/۱۹۹۲م.
- ۱۰. بخاری، **التاریخ الكبير**، ترکیا، المكتبة الاسلامية، دیار بکر، بی‌تا.
- ۱۱. البلاذری، احمد بن یحیی بن جابر، **أنساب الأشراف**، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت، دارالفکر للطباعة والنشر والتوزیع، ۱۴۱۷ق/۱۹۹۶م.
- ۱۲. _____، **جمل من انساب الأشراف**، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۷ق/۱۹۹۶م.
- ۱۳. بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم، **مسجد، قلب جامعه اسلامی**، <http://www.hawzah.net>.
- ۱۴. پایادوپولو، **معماری اسلامی**، ترجمه حشمت جزنی، تهران، مرکز نشر فرهنگی رجاء، ۱۳۶۸.
- ۱۵. پورجعفر، محمدرضا، امیرخانی، ارین و محمدرضا لیلیان، **معماری مساجد مدرن و معاصر آسیا، اروپا، امریکا، افریق و اقیانوسیه، طحان و هله**، تهران، طحان، ۱۳۸۹.

۱۶. پیشه‌فرد، مصطفی‌جعفر، درآمدی بر فقه مقارن، تهران، معاونت امور روحانیون بعثه مقام معظم رهبری، نگین، ۱۳۸۸.
۱۷. ثواقب، جهان‌بخش، مساجد شهرهای اسلامی در آثار جغرافی‌نگاران، قم، حبیب، ۱۳۹۱.
۱۸. الجزیری، عبدالرحمان، الفقه علی المذاهب الاربعه، بیروت، دارالفکر، ۱۴۲۴ ق.
۱۹. حمیری قمی، عبدالله بن جعفر، قرب الاسناد، قم، مؤسسه آل‌البتیت (ع) لإحياء التراث.
۲۰. خاکرند، حسن، «نگاهی به وضعیت اجتماعی - سیاسی شیعیان کویت»، چشم‌انداز ارتباطات فرهنگی، ش ۲۱، اسفند ۱۳۸۴.
۲۱. خالد عبدالرحمن العک، المرأة فی القرآن و السنة، دمشق، دارالحکمه، ۱۴۱۹ ق.
۲۲. خامنه‌ای، سیدعلی، رساله اجوبه الاستفتائات، تهران، الهدی، چاپ چهارم، ۱۳۷۹.
۲۳. خمینی، سیدروح‌الله، توضیح المسائل محشی، چاپ هشتم، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۲۴ ق.
۲۴. دالمانی، هانری رونه، سفرنامه از خراسان تا بختیاری، تهران، امیرکبیر، ۱۳۳۵ ش.
۲۵. عقابی، محمد مهدی، دایرةالمعارف بناهای تاریخ در دوره اسلامی (مساجد)، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلام، ۱۳۷۸.
۲۶. دبیرخانه ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی هنری مساجد، مساجد در تمدن اسلامی، تهران، رسانش، ۱۳۸۴.
۲۷. الدمشقی، عرفان العشا حسونه، فتاوی المرأة المسلمة، بیروت، دارالفکر للطباعة والنشر والتوزی، ۱۴۲۴ ق/۲۰۰۳ م.
۲۸. دوگان کویان، مساجد در سرزمین‌های مرکزی عرب، ترجمه امین ناصح، دبیرخانه ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد، هنر و معماری مساجد، تهران، رسانش، ۱۳۸۴.
۲۹. الراوندی، محمد بن علی بن سلیمان، راحة الصدور وآية السرور در تاریخ آل سلجوق، چاپ دوم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۴.
۳۰. زرگر، اکبر، با همکاری حمید ندیمی، راهنمای معماری مساجد، تهران، دید، ۱۳۸۶.
۳۱. سیوطی، جلال‌الدین، در المثنور، قم، کتابخانه آیه‌الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ ق.
۳۲. شراب، محمدحسن، ترجمه المعالم الأثيرة، تهران، مشعر، ۱۳۸۳.
۳۳. شوشتری، شیخ محمدتقی، النجعة فی شرح اللمعة، تهران، کتاب‌فروشی صدوق، ۱۴۰۶ ق.
۳۴. شهرستانی، تاریخچه عزاداری حسینی، قم، نشر حسینیه عمادزاده، بی تا.

۳۵. الصالحی الشامی، محمد بن یوسف، سبل الهدی والرشاد فی سیرة خیر العباد، تحقیق عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۹۹۳ م.
۳۶. الطائی، نجاح، اغتیبال الخلیفه ابی بکر و السیده عایشة، بیروت، دارالهدی للتراث، ۱۴۱۹ ق/۱۹۹۸ م.
۳۷. طبری، محمد بن جریر، تاریخ الأمم و الملوک، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، ط. الثانیه، بیروت، دارالتراث، ۱۳۸۷ ق/۱۹۶۷ م.
۳۸. _____، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ پنجم، تهران، اساطیر، ۱۳۷۵.
۳۹. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، المبسوط فی فقه الإمامیه، چاپ سوم، تهران، المكتبة المرتضویة لإحیاء الآثار الجعفریة، ۸ جلد، ۱۳۸۷.
۴۰. الطیالسی، ابی داود، مسند ابی داود الطیالسی، بیروت، دارالحديث، بی تا.
۴۱. عاملی، شیخ حر، وسایل الشیعه، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۹ ق.
۴۲. عبدالرزاق الصنعانی، ابوبکر، المصنف، ۱۱ جلد، تحقیق: حبیب الرحمن الاعظمی، المنشورات، المجلس العلمی، بی جا، بی تا.
۴۳. عبدالکریم زیدات، المفصل فی احکام المرأة و بیت المسلم، چاپ سوم، بیروت، مؤسسه الرسالة، ۱۴۲۰ ق/۲۰۰۰ م.
۴۴. عروسی حویزی، عبدعلی بن جمعه، تفسیر نور الثقلین، تحقیق: سیدهاشم رسولی محلاتی، چاپ چهارم، قم، اسماعیلیان، ۱۴۱۹ ق.
۴۵. العسقلانی، احمد بن علی بن حجر، الإصابة فی تمییز الصحابة، تحقیق: عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ ق/۱۹۹۵ م.
۴۶. فتح الله یف، ش.ش، گونه شناسی معماری مساجد در جمهوری آذربایجان، ترجمه لیل ربن شه و همکاران، تهران، چاپ صهبا، ۱۳۷۵.
۴۷. فراهتی، عباسعلی، مسجد و تأثیرات علمی و اجتماعی آن در جامعه اسلامی، چاپ دوم، تهران، فلاح، ۱۳۸۵.
۴۸. الفوزات، صالح بن فوزان بن عبدالله، تنبیهاً علی احکام تختص بالمؤمنات، عربستان سعودی، وزارة الشؤون الاسلامیة و الاوقاف و الدعوة و الارشاد، ۱۴۱۸ ق.
۴۹. فیگویروا، سفرنامه دن گارسیا دسیلوا فیگویروا، تهران، نو، ۱۳۶۳.
۵۰. قطب الدین راوندی، سعید بن هبة الله؛ الخرائج و الجرائح، قم، مؤسسه امام مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف)، ۱۴۰۹ ق.

۵۱. کتابخانه دیجیتال - مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، <http://www.cgie.org.ir>.
۵۲. کسروی، احمد، **تاریخ مشروطه ایران**، چاپ بیستم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۳.
۵۳. کفیله، بتول، «آیین‌های شیعی در اندونزی»، <http://intjz.net/maqalat/sh-Andonezi.htm>.
۵۴. گوستاولوبون، «توصیف بنای مساجد دنیای اسلام»، ترجمه سیدهاشم حسینی، **مساجد در تمدن اسلامی**، به کوشش دبیرخانه ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی هنری مساجد، تهران، رسانش، ۱۳۸۴.
۵۵. مجلسی، محمدباقر، **بحار الانوار الجامعة فی درر الاخبار الائمة**، بیروت، مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۴ق.
۵۶. معین، محمد، **فرهنگ فارسی**، چاپ پانزدهم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۹.
۵۷. المغنیه، محمد جواد، **الفقه علی المذاهب الخمسه**، قم، دارالکتاب الاسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۶.
۵۸. مفید، محمد بن محمد بن نعمان عکبری، **احکام النساء**، قم، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.
۵۹. المقریزی، تقی‌الدین احمد بن علی، **إمتاع الأسماع بما للنبی من الأحوال و الأموال و الحفدة و المتاع**، تحقیق محمد عبدالحمید النمیسسی، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۰ق.
۶۰. میرزاحسین‌خان، **خاطرات دیوان بیگی**، تحقیق و تصحیح: ایرج افشار و محمدرسول دریاگشت، تهران، اساطیر، ۱۳۸۲.
۶۱. نجفی، سیدمحمدباقر، **مدینه‌شناسی**، بی‌جا، بی‌نا، ۱۳۶۴.
۶۲. نواده مهلب، پسر محمد پسر شادی، **مجمّل التواریخ و القصص**، تصحیح و تحقیق: ملک‌الشعراء بهار و بهجت رضانی، چاپ دوم، تهران، کلاله خاور، بی‌تا.
۶۳. نوری، میرزاحسین، **مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل**، بیروت، مؤسسة آل‌البتیة، ۱۴۰۸ق.
۶۴. همدانی، رشیدالدین فضل‌الله، **جامع التواریخ، اسماعیلیان و فاطمیان**، تحقیق و تصحیح: محمدتقی دانش‌پژوه و محمد مدرس، چاپ سوم، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۱ش.
۶۵. هنرفر، لطف‌الله، **گنجینه آثار تاریخی اصفهان**، چاپ دوم، تهران، مؤلف، ۱۳۵۰.
66. <http://www.aahlulbaytportal.com>.
67. <http://www.imamhadi.com>.
68. <http://www.eghlimsepahan.com>.
69. <http://www.noormags.com>.